

ДВОРЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КРИВООЗЕРЩИНИ (кінець XVIII – початок XX ст.)

Стаття розкриває зміни у формуванні дворянського землеволодіння на території Східного Поділля, яке сьогодні становить Кривоозерський район Миколаївської області. Описано обставини, за яких роздавалися та куплялися землі. Подано короткі довідки про найбільших поміщиків краю.

Ключові слова: Кривоозерщина, Миколаївщина, Східне Поділля, Балтський повіт, дворянство, землеволодіння, Російська імперія

На сьогодні все частіше лунають заклики від краєзнавчої спільноти про необхідність доопрацювання і перевидання епохального видання «Історія міст і сіл України». Дана тема піднімається не лише на місцевому рівні, а й керівництвом Національної спілки краєзнавців України. Так на прес-конференції організованої НСКУ і громадською організацією «Вікімедіа Україна» у липні 2012 р., і яка була присвячена 50-річчю від початку видання 26-томної «Історії міст і сіл України», заступник Голови НСКУ Руслана Маньковська зазначила про те, що сьогодні, як ніколи є важливим перевидання видання, оскільки багато нарисів побудовані за принципом: «Історія починається від Жовтневої революції» [1]. У результаті більшість коротких нарисів починаються з часу встановлення радянської влади, а дорадянський період об'ємних статей заангажований і максимально обмежений.

Географічне обмеження одним районом пояснюється тим, що дана територія входила до складу Подільської губернії і документи, що висвітлюють досліджуваний період, у Миколаївському обласному архіві повністю відсутні, а подільські фонди, як відомо, загинули у гуманітарній катастрофі під час пожежі в архіві Кам'янець-Подільського у 2003 р. Усе це змушує дослідників ретельно опрацьовувати наявні друковані праці та джерела. Така ситуація спонукала автора звернутися до важливого й актуального питання вивчення дворянського землеволодіння на теренах сучасної Миколаївщини.

*Сучасний Кривоозерський район на карті
Подільської губернії (середина XIX ст.)*

У другій половині XVIII ст. більшість земель Кривоозерщини належали відомій у Речі Посполитій князівській родині Любомирських (Йосиф і його син Олександр). Так цей шляхетний рід володів такими населеними пунктами як: Курячі Лози, Онисково, Мала Мечетна, Голосково, Терновата, Очеретна, Немирівка, Криве Озеро, Мадзурова (Мазурова), Тридуби [2].

В останній чверті XVIII ст. Очеретна й Немирівка, які склали одне господарство, перейшли до представника іншого шляхетського роду Ржевуських – Северина (1743-1811), а потім до його сина Вацлава [3]. Северин був останнім Польським коронним гетьманом, й одружений на доньці великого коронного маршалка Станіслава Любомирського – Марії Констанції і, ймовірно, отримав помістя в якості посагу. У 1831 році Вацлав Ржевуський узяв участь у Польському

повстанні 1830-1831 рр., де пропав без вісті. Як члени родини активного учасника повстання, Ржевуські були позбавлені помістя й Очеретна-Немирівка відійшла у власність держави й перетворена у військове поселення.

Подібна участь спіткала і два маєтки В'ячеслава Яловицького (Словицького) – Тридуби і Секретарку. Представник стародавнього шляхетського роду з Волині, придбавши села у 1812 році (Секретарку у молдавського поміщика Реви, а Тридуби у нащадків Ягужинських), позбувся їх за співчуття до патріотичного сплеску своїх співвітчизників [4], а можливо й безпосередню участь у повстанні.

Відносно володінь Любомирських, то усі вони були викуплені Російською державою після останніх двох поділів Польщі 1793 і 1795 рр. Загалом конфіскація маєтків польських поміщиків і передача їх в казенне відомство здійснювалося у кілька етапів, за указами та маніфестам царського уряду від 3 травня 1795 р., 24 серпня 1809 р. та 17 грудня 1809 р., у грудні 1812 р. – за участь у «заколотах» і війнах на боці Наполеона, а також за еміграцію.

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. власники маєтків постійно змінювалися, що було пов'язано не лише із звичним процесом купівлі-продажу, а й із соціально-політичними процесами у державі. Так, після переходу земель «до державної скарбниці» почалася їх роздача «з найвищого веління» як за заслуги перед імперією, так і в руслі фаворитизму.

Одним з перших отримав маєтки князівський рід Абаменіків. Князь Тер-Симон Абаменік у царювання імператора Павла I у 1797 році прибув зі своєю дружиною Хамперван Георгіївною і синами до Санкт-Петербургу, підніс Павлу I великий коштовний діамант величиною у декілька карат. Імператор прийняв подарунок прихильно, а на знак свого благовоління подарував князю Абаменіку з його потомством маєток у Подільській губернії, що складався з 500 душ, придбаних у графа Олександра Любомирського, а синів повелів прийняти на цивільну та військову службу [5].

На Кривоозерщині Абаменікам дісталися Мала Мечетна та Терновата [6]. Родина на Поділлі не проживала, оскільки з п'ятьох синів Семена Абаменіка четверо обрали військову кар'єру, донька Олена вийшла заміж за князя Багратіона і лише третій син – Захарій (бл. 1770 – після 1824), перебуваючи на цивільній службі у Кам'янці-Подільському (з 1818 – надвірний радник, 1818-1824 – періодично виконував обов'язки подільського губернатора), займався справами спільних з братами маєтків, які у 1820-х роках налічували декілька тисяч десятин і 724 душі кріпаків лише у Балтському повіті.

Приблизно у 1830-х роках Абаменіки продали кривоозерські маєтки. Терновате отримав польський шляхтич Длугоборський, а в середині ХІХ ст. новим господарем став представник російського дворянського роду – Орлов. Малу Мечетну дістали подільські дворяни Раковські (внесені до шостої частини родословної книги подільського дворянства [7]) – Владислав Йосифович і його дружина, офіційний власник маєтку, – Клара Ігнатіївна, де вони і проживали до буремних подій 1917 р., особисто керуючи господарством.

Подібно Абаменікам у кінці ХVІІІ ст. кривоозерські маєтки були «пожалувані» царським указом від 12 квітня 1799 р. і княгині Парасковії Юріївні Гагариній (1762-1848). До гагаринських володінь увійшло Криве Озеро з навколишніми землями, половина Курячих Лоз (ймовірніше Адамівка. – *О.Т.*) та низка інших сіл (525 душ чоловічої статі) [8]. Відома красуня ймовірніше за все отримала маєтки як компенсацію за вбитого у «Варшавській заутрені» (повстання у квітні 1794 р.) чоловіка – генерал-майора князя Федора Сергійовича Гагаріна, а сама Гагаріна знаходилася у полоні, де і перебувала протягом півроку – до взяття Варшави Суворовим.

У 1835 році землі Гагаріної у нащадків поміщика Людвіга Шилейського (Шалайського), який їх купив у 1812 році, придбав польський дворянин Фадей Лаврентійович Янішевський (Гилярій-Людвіг-Фадей син Каетана-Лаврентія, внук Казимира Ромуальдова, який внесений до шостої частини родословної книги подільського дворянства на основі указу №746 від 31 січня 1834 року [9]). Про придбання маєтку свідчить тяжба між поміщиком і кривоозерськими євреями, яка тривала з 1835 по 1837 роки. Суть її полягала у тому, що євреї подали на Ф. Янішевського скаргу до Балтського повітового суду з приводу утиску їх прав, непомірних поборів і порушення договорів оренди, укладених із попереднім господарем маєтку у 1807 році [10]. До речі управителем маєтків у Янішевського був дворянин Годовський.

Необхідно відзначити, що протягом 1810-х років багато казенних маєтків була надано в оренду чи змінило своїх господарів. Так у 1810 році на 12 років були віддані генералові

Оболенському *Берізки Надкодимські* та *Луканівка* (пізніше віддана Воєводському) [11], у 1816 році генералові Янові Горколіну віддано на 12 років хутір *Михальченкова*, який пізніше уступив право власності скарбнику Северинові Віслоухову [12]. У тому ж році Перфілов отримав *Манзурово* та *Гедзілова* [13], а *Велику Мечетну* (разом з Чаусово, Кам'яною Балкою і Токарівкою – нинішній Первомайський район Миколаївської області. – *О.Т.*) на 12 років надано Михайлові Балюбянському (ймовірніше – Балугьянському Михайлу Андрійовичу), який передав права Францишеку Марковському, а від нього у 1870-х роках їх отримав у подарунок від держави адмірал Василь Степанович Завойко [14].

Необхідно відзначити, що адмірал В.С. Завойко підтримував дружні зв'язки з родиною Воєводських, які в кінці ХІХ ст. володіли хутором Манзурова, Богачовкою, Секретаркою та Берізками Надкодимськими. Сергій Аркадійович Воєводський був одружений на дочці В.С. Завойко – Ользі.

П'ять братів Воєводських (сини Василя) – старший – Степан Васильович у 1840-41 рр. капітан-лейтенант, командуючий кораблем «Ніколай» здійснив плавання з Російської Америки у Кронштадт, де служив В.С. Завойко. У 1850-ті роки С.В. Воєводський – головний правитель Російсько-американської компанії «Ніколай». Другий брат – Аркадій Воєводський у 1840 році, будучи лейтенантом, зробив плавання до Російської Америки. У 1860-х роках у Петербурзі зійшлися шляхи Завойко і братів Аркадія та Платона: віце-адмірал Завойко служив у Морському генерал-аудиторіаті, віце-адмірал А.В. Воєводський – директором кораблебудівного департаменту Морського міністерства, а контр-адмірал П.В. Воєводський – віце-директором інспекторського департаменту того ж міністерства. Всі троє пішли у відставку повними адміралами й оселилися неподалік один від одного у Балтському повіті Великомечетнянської волості Подільської губернії [15], нинішня Кривоозерщина.

Про те, як відбувалося роздарювання казенних земель після земельної реформи 1861 р. повідомляє нам відомий дослідник подільського краю Юхим Сіцинський на прикладі села Очеретна: «Після скасування військових поселень, уся казенна земля залишилася за селянами, які близько 15 років користувалися нею на общинних засадах. На початку 1870 –х років земля ця була розділена між селянами за кількістю душ чоловічої статі, у подвірне користування зі встановленням певної виплати; при цьому, оскільки селяни на той час потреби у землі не мали, і невеликі наділи могли задовольнити потреби сім'ї, а на отриману землю необхідно було вносити викупні платежі, то селяни від 1/5 частини землі, що була в общинному користуванні, при її розділі у подвірне користування добровільно відмовилися, вважаючи її для себе зайвою й обтяжливою. 1/5 частина землі, що залишилася таким чином у державній скарбниці, надана була урядом у власність дійсному статському раднику Ягодинському» [16]. Ймовірніше за все, таким же чином маєтки отримали й інші «служиві»: Воєводські, Недзельські, Завойко, Остен-Сакен, Орлов, Гогоцький тощо.

Протягом другої половини ХІХ ст. картина подільського землеволодіння на Кривоозерщині значно змінилася, про що свідчить нижченаведена таблиця №1:

Таблиця №1. Дворянське землеволодіння Кривоозерщини на 1897 р. [17].

Землевласник	Дворянство	Власність на Кривоозерщині	Стан маєтку, його розмір, місце проживання господаря
Воєводський Микола Аркадійович	Дворянин Смоленської губернії	с. Луканівка	в оренді, 1339 дес. Санкт-Петербург
Березовські Андрій і Михайло Юлієвичі	Дворяни Подільської губернії	с. Курячі Лози	в оренді, 469 дес., Одеса
Гогоцька Надія Вікторівна	Дворянка Подільської губернії	Тридуби ферма	в оренді, 823 дес. Київ
Завойко Василь	адмірал	с. Мечетна	в оренді у селян

Степанович		Велика	(частина), 5647½ дес. в маєтку
Залеська Аліна Вікентіївна	Дворянка Подільської губернії	с. Немирівське (Немирівка)	555 дес., в маєтку
Залеський Станіслав Болеславович	Дворянин Подільської губернії	с. Немирівське	2021 дес., в маєтку
Монастирський Степан і його дружина Анна Феодосіївна	Дворяни Херсонської губернії	с. Онисково і м. Голосків*	1217 дес., в маєтку
нащадки Фердинанда Недзельского	Дворянин Подільської губернії	с. Станіславчик Курячий	в оренді, 680 дес., Умань
Недзельський Юліан Антонович	Дворянин Подільської губернії	с. Станіславчик Курячий	680 дес., в маєтку
Орлов Василь Андрійович	дворянин	с. Терновата	в оренді, 1672 дес., Одеса
нащадки Володимира Володимировича Остен-Сакена	граф	с. Секретарка	в оренді, 1947 дес., Дрезден
Раковська Клара Ігнатіївна	Дворянка Подільської губернії	с. Мала Мечетна	2372 дес., в маєтку
Савицька Ванда Адамівна	Дворянка Подільської губернії	с. Курячі Лози	в оренді, 469 дес., с. Грижинці Вінниц. пов.
Сирочинська Станіслава Едмундівна	Дворянка Київської губернії	с. Курячі Лози	в оренді, 469 дес., с. Юрківці Київ. губ.
Ягодинський Олександр Миколайович	Дворянин Московської губернії	с. Очеретна	в оренді у селян, 347 дес., Москва
Янішевський Юліан Фаддєєвич	Дворянин Подільської губернії	с. Адамівка	в оренді, 1664 дес., Умань
Янишовський Пржемислав** Чеславович	Дворянин Подільської губернії	м. Криве Озеро	в оренді, 2216 дес., с. Дурняки Ново- Ушицького повіту

Однією з найбагатших дворянських родин у кінці XIX ст. залишалася родина Янішевських, яка у середині XIX ст. лише у маєтках Балтського повіту мала великий кінський завод, значні стада великої рогатої худоби (1100 голів), винокурню, млини тощо [18]. При цьому необхідно зазначити, що їм вдалося зберегти свої маєтки, не дивлячись на те, що окремі представники кривоозерської лінії – Владислав Фаддєєвич Янішевський і його дружина Юзефа, за підтримку Польського повстання 1863 року, з серпня 1865 року перебували під таємним надзором поліції «за підозрою у політичній неблагонадійності та співчутті заколоту» і згодом були вислані до м. Олонця (Карелія). У засланні в 1867 р. у подружжя народився син Владислав (на початку XX ст. він стане єдиним власником

* У 1880-1890-х роках містечко Голосків і с. Онисково належало родині Янішевських. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – T.VII. – S.537; – T.III. – S.107.

** За списком дворянських родів Подільської губернії фігурує Пржемислав Цеславович Янішевський, правнук Фадея Янішевського. – Список дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1897. – С.346.

кривоозерських маєтків родини). 16 травня 1869 р. родині Владислава Янішевського дозволили повернутися на Південну Україну [19] і навіть зберегли дворянський статус.

У кінці XIX ст. більшість землевласників у своїх маєтках не проживала (див. таблицю №1), здаючи їх в оренду, або ж наймаючи управляючого. Так із 17 господарів лише 6 проживали у своїх маєтках, керуючи господарством персонально, а інші 11 отримували ренту.

Необхідно зазначити, що розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві після реформи 1861 р. супроводжувався глибоким розшаруванням селянства. Величезні земельні володіння зосереджувалися у руках заможного селянства. На початку XX ст. окремі землевласники мали по 40-50, а деякі і більше 200 десятин землі [20]. У результаті капіталізації земельних відносин на Кривоозерщині у 1914 році було більше 30 землевласників, що мали більше 100 десятин. Така ситуація склалася у зв'язку з поділом дворянських маєтків (Воеводські, Висоцькі, Завойко, Недзельські) та створенням прошарку багатих землевласників недворянського походження.

Отже можна констатувати, що дворянське землеволодіння на Кривоозерщині, як і взагалі у Подільській губернії, мало непостійний характер, про що свідчить перехід значних поміщицьких маєтків з одних рук до інших. У цьому процесі можемо виділити три значних етапи: доросійський (до 1795 р.), коли більшість земель належала значним князівсько-магнатським родинам польсько-литовського походження; російський дореформений (до 1860-х років), який відрізняється вилученням земель у польських землевласників і роздачею маєтків найближчому оточенню імператора чи за «заслуги перед Вітчизною»; післяреформений – перехід значних земельних наділів до селянських громад, капіталізація земельних відносин, дроблення маєтків і поява заможних господарств селянського походження. Загалом же дане питання залишається маловивченим і потребує залучення нових джерел і відповідно більш глибокого аналізу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антоненко П. Усі ми родом з малих батьківщин / Петро Антоненко // Красзнавство. – 2012. – №3. – С.181-182.
2. Сецинский Е. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Евфимия Сецинского. Выпуск IX: Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский: Типография С.П. Киржацкого, 1901. – С.88, 103, 112, 117-120.
3. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. – Т.VII. – S.96, 372.
4. Сецинский Е. Указ. труд. – С.117, 119.
5. Дмитриев А.А. Пермские землевладельцы Лазаревы и их преемники князя Абамелик // Исторический вестник. – 1893. – Т.52. – №5. – С.446.
6. Сецинский Е. Указ. труд. – С.83; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – Т.VI. – S.225; Т.XII. – S.313.
7. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Св.-Троицкого Братства, 1913. – С.745-746.
8. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – К.: Главная редакция УСЭ, 1981. – С.454, 464.
9. Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Типография Св.-Троицкого Братства, 1913. – С.873.
10. Краснова Е., Дроздовский А. «...Буйственные поступки евреев местечка Кривое Озеро» / Ева Краснова, Анатолий Дроздовский// Одесские новости. – 2005-2006. – №1 (60). Декабрь-Январь. – С.10-11.
11. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – Т.I. – S.155; – Т.V. – S.810.
12. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – Т.VI. – S.293.
13. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – Т.VI. – S.212.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – Т.VI. – S.224.
15. Камчатская правда. – 1987. – 17 января.
16. Сецинский Е. Указ. труд. – С.88

17. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1898. – С.235-266.
18. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. Ч.2: Подольская губерния. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1849. – С.107, 109.
19. Національний архів Республіки Карелія, ф.1, оп.67, спр.1/3, арк.109-зв.-110.
20. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – С.465.

O.P. TRYGUB

NOBLES LANDOWNING OF KRYVE OZERO DISTRICT (end of XVIII – beginning of XX century)

The article reveals the changes in the formation of nobles landowning in Eastern Podillya, which today is Kryve Ozero district (Krivoozersky raion) of the Mykolayiv region. We describe the circumstances under which heard and bought lands. Representation the brief information about the largest landowners of Kryve Ozero district/

Keywords: *Kryve Ozero district (Krivoozersky raion), Mykolayiv region, Eastern Podillya, Balta district (uiezd), nobles landowning, Russian Empire*

A.П. ТРИГУБ

ДВОРЯНСКОЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ КРИВООЗЕРЩИНЫ (конец XVIII – начало XX в.)

Статья раскрывает изменения в формировании дворянского землевладения на территории Восточного Подолья, которое сегодня представлено Кривоозерским районом Николаевской области. Описаны обстоятельства, при которых раздавались и покупались земли. Подано краткие справки о крупнейших помещиков края.

Ключевые слова: *Кривоозерщина, Николаевская область, Восточное Подолье, Балтский уезд, дворянство, землевладения, Российская империя*